

Figure-Transformation and its Mythological Origins in the Legends of Khorasan based on Four Volumes of the Ten-Volume Series

Fatemeh Zamani^{*1}, Somaye Sadat Tabatabaei², Mahboobe Nikdel³

Received: 08/12/2022

Accepted: 16/04/2023

Introduction

one of the important features of folk tales is figure-transformation and mythological elements that are rooted in beliefs, beliefs, rituals and customs. Figure-transformation is a change in the structure and identity of a person or thing using supernatural forces. In this state, a person or an object changes from one state to another and changes its appearance, and this change of the object or person is revealed both externally and internally (Rostegarfasai, 2004, pp. 42-43). Figure-transformation includes such things as: "changing supernatural beings into humans, changing humans into animals or plants, objects or supernatural beings, changing the state of objects into the bodies of plants, animals, and humans, human empowerment in accessing the water of life, the ability to speak with animals, attaining eternal life or penetrating the world below the soil or above the sky, reading and knowing the future, etc." (ibid.). Figure-transformation has a significant frequency in Iranian stories, including in popular stories of

* Corresponding Author's E-mail:
f.zamani@kub.ac.ir

1. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Kosar University of Bojnordm, Bojnord, Iran

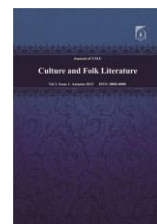
<http://www.orcid.org/0000-0003-2686-5339>

2. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Kosar University of Bojnord, Bojnord, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0003-2453-3832>

3. MA in Persian language and literature, Kosar University of Bojnord, Bojnord, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0002-8919-3236>

Khorasan. Also, the myths related to kill a relative, immortality, and the ritual of sacrifice have found an objective and tangible image in various forms of representation in folk tales.

Based on this, it can be said that stories and legends are bed of myths; that is, key concepts in myths occur in the context of stories. People put their myths and ancient beliefs in the form of stories, especially folk stories (Khalghi Babaei et al., 2022, p. 81).

Research aims

The purpose of this study is to show the importance of figure-transformation considering the mythological motifs and ancient rituals of Iran, such as the sacredness of horses, fire, trees, clouds, water, etc.

Research questions

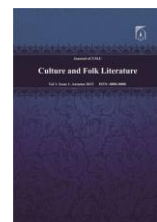
The study aims to answer the following questions:

1. What are the types of portrayal in Khorasan folk tales?
2. How have mythological motifs been represented in different forms of representation and have they preserved their mythological functions?

Hypotheses

The following hypotheses are put forth for the above-mentioned questions:

1. According to the breadth and variety of popular stories of Khorasan, this hypothesis can be proposed that there are various forms of representation in them.
2. The change of composition and nature of objects, animals, plants and humans in the Figure-transformation makes this hypothesis possible that folk tales are the objectified form of ancient myths.

Data collection

In this article, four volumes of the ten-volume collection of legends of Khorasan, including the second volume and the third volume of legends of Khorasan: The Legends of the City of Neishabur, the fifth volume entitled The Golden Shoe Girl: The Legends of Torbat Heydariyeh and the seventh volume entitled Hai Khorasan: Esfrain, which contains a total of 79 stories, were studied and 165 stories were extracted. These configurations can be classified into different types such as: conversation between humans and animals, transforming objects into representations of humans and animals and talking objects, transforming humans into animals and vice versa, transforming plants into humans and vice versa, human conversations with natural phenomena, artificial transformation of humans, transformation of non-human beings into humans and so on.

Analysis and discussion

In the representation of talking animals, animals such as lions, snakes and horses have a mythological basis. The lion is a symbol of death (Bahar, 2004, p. 183) and the hero's victory over the lion is a sign of renewed life and overcoming death. The snake is a symbol of treasure (Bahar, 1998, p. 46) and helps the hero in achieving wealth and power. Also, it is the reflection of God-Serpent or the protection of the snake from the goddesses. The horse is a symbol of victory (Pouraud, 1998, p. 305) and brings its owner to victory. Reeds and mirrors have a mythological meaning in the Figure-transformation of fossils into human beings. A reed is a symbol of holiness and occult learning, and a mirror is a symbol of wisdom and prophecy. In the metamorphosis of objects such as wood, stone, and wickedness into humans. Also, in the figure-transformation of wood (plant) into humans, the mythological motifs of plant descent and the desire for immortality can be seen. In the transformation of man into animal, in

cases such as the transformation of a man into a rooster and jackal, it is a symbol of the end of evil, and the figure-transformation of a man into a dove is a symbol of life. The transformation of a dove into a girl by the spring is a reminder of the goddess Anahita, who was the goddess of fertility and blessing. The figure-transfiguration of man into a plant (such as reed and flower) and the figure-transformation of a plant into a human (watermelon and pomegranate) speak of the mythological origin of the plant descent (Eliadeh, 1949, p. 27). The figure-transformation of non-human creatures such as demons, fairies and dragons into humans and animals is a reflection of ancient Iranian mythological beliefs, according to which demons and fairies are demonic beings and dragons are the cause of drought and famine.

References

- Bahar, M. (1998). *From myth to history*. Cheshme.
- Bahar, M. (2011). *A research about Iranian mythology*. Agah.
- Eliade, M. (1949). *Patterns in comparative religion* (translated into Farsi by Jalal Sattari. Soroush.
- Khaleghi Babaei, A., Kazzazi, M. J., & Bashiri, M. (2021). Metamorphosis of the mythical story of Fereydon in the folk story of Shahzaid based on the semiotics of mythological symbols. *Folk Culture and Literature*, 37, 73-99.
- Purdavud, A. (1998). *Yacht-ha*. Asatir.
- Rostgarfasai, M. (2004). *Personification in mythology*. Research Institute of Humanities and Cultural Studies.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۱، شماره ۵۰، خرداد و تیر ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.23454466.1402.11.50.3.7

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان

(با تکیه بر چهار جلد از مجموعه ده جلدی)

فاطمه زمانی*^۱، سمیه سادات طباطبایی^۲، محبوبه نیکدل^۳

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶)

چکیده

پیکرگردانی یکی از مضامین پرکاربرد قصه‌های عامه است که به تغییر شکل ظاهری، اساس هستی و هویت قانونمند شخص یا چیزی با استفاده از نیرویی ماوراءالطبیعی دلالت دارد. اشکال گوناگون پیکرگردانی و دلالت‌های معنایی آن، در تفکر اسطوره‌ای بشر ریشه دارد. از این روی، در مقاله حاضر، بر مبنای روش توصیفی - تحلیلی و منابع اسطوره‌شناسی ابتدا پیکرگردانی‌های چهار جلد از مجموعه ده جلدی *افسانه‌های خراسان* استخراج و دسته‌بندی شده است. سپس ارتباط هر نوع از پیکرگردانی‌ها با بن‌مایه‌های اسطوره‌ای مورد واکاوی قرار گرفته است. نتیجه این بررسی نشان می‌دهد که در ۷۹ قصه بررسی شده، ۱۶۵ مورد پیکرگردانی وجود داشت که کارکردهای اسطوره‌ای حیواناتی چون مار، شیر، کبوتر، خروس، آهو و غیره به

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران (نویسنده مسئول)

* f.zamani@kub.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0003-2686-5339>

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران

<http://www.orcid.org/0000-0003-2453-3832>

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی (گرایش روایی) دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران.

<http://www.orcid.org/0000-0002-8919-3236>

شکلی نمادین در پیکرگردانی حیوانات سخنگو تجلی یافته است. همچنین، دگردیسی اشیا به انسان در قصه‌های عامه خراسان می‌تواند بازتابی از تفکر اسطوره‌ای جاندارپنداری یا آنیمیسیم باشد. بن‌مایه اسطوره‌ای جاودانگی و گیاه‌تباری انسان در دگردیسی انسان به گیاهانی چون هندوانه و نی، انار، نارنج و غیره انعکاس یافته است. دگردیسی دیو و پری به صورت انسان و موجودات دیگر حاکی از نفوذ باورهای اساطیری ایرانیان در مورد اهریمنی بودن آن‌هاست.

واژه‌های کلیدی: پیکرگردانی، بن‌مایه اسطوره‌ای، جاندارپنداری، افسانه‌های خراسان.

۱. مقدمه

ادب عامه از جمله عناصر فرهنگ عامه محسوب می‌شود که شامل مجموعه‌ای از آثار روایی و غیرروایی منظوم و مثنوی و اغلب به شکل شفاهی است. یکی از زیرمجموعه‌های ادب عامه، قصه‌ها و افسانه‌های مردمی هستند. «قصه به آثار خلاقانه‌ای گفته می‌شود که در آن‌ها تأکید بر حوادث خارق‌العاده بیشتر از تحول و پرورش آدم‌ها و شخصیت‌هاست و رکن اصلی و بنیادی آن را حوادث تشکیل می‌دهند» (میرصادقی، ۱۳۹۴، ص. ۵۳). «قصه عامیانه گونه‌های متنوعی از اساطیر بدوی، قصه‌های پریان تا قصه‌های مکتوبی را که موضوعات آن برگرفته از فرهنگ قومی است دربر می‌گیرد» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴، ص. ۷۳). پیکرگردانی یکی از ویژگی‌های مهم قصه‌های عامه است که در باورها، اعتقادات، آیین و رسوم ریشه دارد. پیکرگردانی تغییر در ساختمان و هویت شخص یا چیزی با استفاده از نیروهای ماوراءالطبیعی است. در این حالت شخص یا شیء از حالتی به حالت دیگر در می‌آید و صورتی دگرگون می‌یابد که این تغییر شیء یا شخص هم در ظاهر آشکار و هم در باطن پدیدار می‌شود (رستگارفسائی، ۱۳۸۳، صص. ۴۲-۴۳). پیکرگردانی شامل مواردی می‌شود همچون:

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران

تغییر موجودات ماورائی به انسان، تغییر انسان به حیوان یا گیاه، شیء یا موجودات ماورائی، تغییر حالت دادن اشیاء به پیکر گیاهان، حیوانات و انسان؛ توانمند شدن انسان در دسترسی به آب حیات، توانایی سخن گفتن با جانوران، دستیابی به عمر جاوید یا نفوذ به دنیای زیرین خاک یا بر فراز آسمان، خواندن و دانستن آینده و... (همانجا).

پیکرگردانی در قصه‌های ایرانی از جمله در قصه‌های عامه خراسان از بسامد قابل توجهی برخوردار است. در این قصه‌ها با پیکرگردانی‌هایی همانند تبدیل شدن دختر/ زن به آهو، پرنده، کبوتر، سگ و مرغ؛ تبدیل شدن پری به آهو و شکار؛ تبدیل شدن غول به ابرسیاه؛ صحبت کردن اشیا و حیوانات با آدم مانند آینه، پرنده، سگ؛ تبدیل شدن دیو به انسان و حیواناتی مانند شتر؛ تبدیل میوه نارنج به دختر حور و پری؛ جوان و پیر شدن به واسطه استفاده از پَر جاودیی؛ تبدیل شدن اژدها به پرنده؛ تبدیل شدن دریا به پنجه آدمی و مبارزه کردن آن با قهرمان قصه، شنوایی آب و خار مانند آدمی؛ وجود قالی سخنگو و غیره اشاره کرد. به نظر نگارندگان، این پیکرگردانی‌ها می‌تواند بازتابی از بن‌مایه‌های اسطوره‌ای و آیین‌های باستانی ایران مانند تقدس اسب، آتش، درخت، ابر، آب و برخی از اعداد باشد. همچنین، اساطیر مربوط به خویشاوندکشی، جاودانگی، آیین قربانی، در اشکال مختلف پیکرگردانی در قصه‌های عامه تصویری عینی و ملموس یافته‌اند. بر این اساس، می‌توان گفت بستر اسطوره‌ها، قصه‌ها و افسانه‌ها هستند؛ یعنی مفاهیم کلیدی در اسطوره‌ها، در بستر قصه‌ها رخ می‌نماید. مردم اساطیر و باورهای کهن خود را در قالب قصه، به ویژه قصه‌های عامه می‌ریزند (خالقی بابایی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۸۱). بنابراین، واکاوی چگونگی ارتباط پیکرگردانی با بن‌مایه‌های اسطوره‌ای در قصص عامه از جمله افسانه‌های خراسان حائز اهمیت است. لذا مقاله حاضر، در صدد است با بررسی پیکرگردانی چهار جلد از مجموعه ده جلدی

افسانه‌های خراسان بدین پرسش پاسخ دهد که انواع پیکرگردانی در قصه‌های عامه خراسان به چه صورت است. همچنین چگونه بن‌مایه‌های اسطوره‌ای در اشکال مختلف پیکرگردانی بازنمایی شده‌اند و کارکردهای اسطوره‌ای خود را حفظ کرده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای در آثار داستانی پژوهش‌هایی صورت گرفته است. ذبیح‌نیا (۱۳۹۵) در مقاله «پیکرگردانی در افسانه‌های جواهرالاسمار» با بررسی انواع پیکرگردانی، به این نتیجه رسیده است که بیشترین نوع پیکرگردانی‌ها در بخش استحاله جماد به موجود زنده صورت گرفته است. حسینی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله «اسطوره‌های ترکیبی پیکرگردانی در هزار و یک‌شب» براساس داستان‌های هزار و یک‌شب بحث ترکیب شدن انواع پیکرگردانی‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. پارسا (۱۳۹۴) در مقاله «بن‌مایه‌های اسطوره‌ای حکایت خیر و شر در هفت‌پیکر نظامی» به بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای خیر و شر در هفت‌پیکر نظامی گنجه‌ای پرداخته و در نهایت به این نتیجه رسیده است که حکایت خیر و شر از داستان کاوه و ضحاک تأثیر پذیرفته است. جباره ناصرو (۱۳۹۹) در مقاله «تبیین و تحلیل بن‌مایه‌های اساطیری در قصه درخت زندگی» بن‌مایه‌های اسطوره‌ای موجود در این قصه را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده است که چند بن‌مایه اصلی محورهای اساسی قصه را تشکیل می‌دهند. مروری بر تحقیقات انجام‌شده حاکی از آن است که تاکنون پژوهشی در زمینه کارکرد بن‌مایه‌های اسطوره‌ای در پیکرگردانی قصه‌های عامه صورت نگرفته است. بنابراین، نوآوری تحقیق حاضر واکاوی ارتباط بن‌مایه اسطوره‌ای و پیکرگردانی است که با توجه به محدودیت حجم مقاله، نتایج بررسی چهار جلد از افسانه‌های خراسان ارائه می‌شود.

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

۳. مبانی نظری: بن‌مایه اسطوره‌ای

آبرامز^۱ در تعریف بن‌مایه^۲ می‌نویسد «عنصری آشکار مانند یک نوع رویداد، طرح، ارجاع یا اصطلاحی رایج است که مکرراً در آثار ادبی یافت می‌شود» (۱۹۱۶، ترجمه شهسواری، ۱۳۹۴، ص. ۲۰۵). بنابراین، بن‌مایه‌های داستانی

عناصر ساختاری - معنایی از نوع کنش‌ها، اشخاص، حوادث، مفاهیم، مضامین، اشیا، نمادها و نشانه‌ها در قصه‌هاست که بر اثر تکرار به عنصری تیبیک و نمونه‌وار بدل شده است ... بن‌مایه‌ها معمولاً کارکردهای معنایی، القایی و روایی متفاوتی در داستان‌ها دارند و اغلب در یک یا چند قصه، هم‌زمان یا ناهم‌زمان یا در آثار داستانی یک عصر یا اعصار مختلف یا در داستان‌ها یک قوم یا اقوام متعدد و گاه در گونه‌ای خاص از داستان حضور می‌یابند (پارسانسب، ۱۳۸۸، صص. ۲۲-۲۳).

اسطوره‌ها یکی از بن‌مایه‌های تکرارشونده در ابعاد گوناگون حیات بشری از جمله قصه‌ها و افسانه‌ها هستند. اسطوره «قصه‌ای است درباره خدایان و موجودات فوق طبیعی که ریشه اصلی آن اعتقادات دینی مردم قدیم است و خاستگاه و آغاز زندگی و معتقدات مذهبی و قدرت‌های مافوق طبیعی و اعمال قهرمان‌های آرمانی را بیان می‌کند» (میرصادقی، ۱۳۹۴، ص. ۹۷). اسطوره «بیانگر سرگذشتی واقعی و علاوه بر آن سرگذشتی بسیار گرانقدر، قدسی، نمونه‌وار و پرمعنی است» (الیاده، ۱۹۶۳، ترجمه ستاری، ۱۳۹۲، ص. ۹). ساختار اساطیر به گونه‌ای است که درباره حقیقت آن‌ها تردیدی نمی‌شود، حتی اگر این روایات سرشار از مفاهیمی باورنکردنی و نامعقول باشند (بهار، ۱۳۹۱، ص. ۳۷۱). «اسطوره‌ها تنها بیان تفکرات آدمی درباره مفهوم اساسی زندگی نیستند، بلکه دستورالعمل‌هایی هستند که انسان بر طبق آن‌ها زندگی می‌کند، و می‌توانند توجیهی منطقی برای جامعه باشند» (هینلز، ۱۹۷۳، ترجمه فرخی، ۱۳۸۳، ص. ۲۳). مهم‌ترین کارکرد اسطوره به گمان الیاده کشف سرمشق‌های نمونه‌وار همه فعالیت‌های معنی‌دار

آدمی، از تغذیه و زناشویی گرفته تا کار و تربیت و هنر و فرزاندگی (اسماعیل پور، ۱۳۹۳، ص. ۱۴) است. اسطوره‌ها با زبانی نمادین موقعیت انسان کهن را در برابر پدیده‌های هستی بیان می‌کنند. چاره‌اندیشی‌های انسان را در ناتوانی‌های طبیعی خود از یک سو و میل به کسب کمال و محقق ساختن آرزوهای خویش از سوی دیگر بازتاب می‌دهند (سلطانی و همکاران، ۱۳۸۶، ص. ۸۱). ساموئل هنری هوک، اساطیر را به پنج نوع تقسیم می‌کند: ۱. اسطوره‌های آیینی: این اسطوره‌ها در پیوند با مراسمی‌اند که در معابد اجرا می‌شوند و با اعمالی همراه‌اند که توأم با کلام و افسون است؛ ۲. اسطوره‌های بنیاد: این اسطوره‌های علت‌شناختی‌اند و عده‌ای آن‌ها را کهن‌ترین گونه‌ی اسطوره‌ها می‌دانند که به بیان علت خیالی بنیاد یک عادت یا یک نام، حتی یک شیء می‌پردازند؛ ۳. اسطوره‌های کیش: که در پیوند با مراسم قومی یک ملت‌اند؛ ۴. اسطوره‌های شخصیت: در این اسطوره‌ها تولد و کارهای برجسته قهرمان مشهور در هاله‌ای از شگفتی و رمز و راز بیان می‌شود؛ ۵. اسطوره‌های جهان پس از مرگ: این گونه اسطوره‌ها از دیدگاه دین‌های مختلف هر کدام به گونه‌ای متفاوت بیان شده‌اند (هوک، ۱۹۶۸، ترجمه بهرامی، ۱۳۹۱، صص. ۶-۱۲). از منظر دیگر می‌توان اساطیر را به ده نوع تقسیم کرد: اسطوره‌های مبدأ، اسطوره‌های پایان جهان و رستاخیز، اسطوره‌های انتظار منجی موعود، اسطوره‌های قهرمانان فرهنگی و اسطوره‌های رستگاری، اسطوره‌های مرتبط با ابدیت، اسطوره‌های سرنوشت، اسطوره‌های نوزایی، اسطوره‌هایی درباره‌ی بنیان‌گذاران مذاهب و اسطوره‌های مربوط به موجودات خارق‌العاده و خدایان آسمانی (واحد دوست، ۱۳۸۷، ص. ۱۹).

۴. بحث و بررسی

در مقاله حاضر، چهار جلد از مجموعه ده جلدی *افسانه‌های خراسان* شامل جلد دوم و جلد سوم *افسانه‌های خراسان: افسانه‌های شهر نیشابور*، جلد پنجم با عنوان *دختر کفش*

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران
 طلا: *افسانه‌های تربیت حیدریه و جلد هفتم با عنوان افسانه‌های خراسان: اسفرا این که*
 مجموعاً مشتمل بر ۷۹ قصه است مورد مطالعه قرار گرفته است و ۱۶۵ مورد
 پیکرگردانی استخراج شد. این پیکرگردانی‌ها را می‌توان به انواع مختلفی دسته‌بندی کرد؛
 مانند: گفت‌وگوی انسان با حیوانات، پیکرگردانی اشیا به هیئت انسان و حیوان و اشیای
 سخنگو، پیکرگردانی انسان به حیوان و بالعکس، پیکرگردانی گیاه به انسان و بالعکس،
 گفت‌وگوی انسان با پدیده‌های طبیعی، پیکرگردانی تصنعی انسان، پیکرگردانی
 موجودات غیرانسانی به انسان و حیوان و غیره. در ادامه پژوهش پیش‌رو، بن‌مایه‌های
 اسطوره‌ای که می‌تواند اساس این پیکرگردانی‌ها باشد واکاوی می‌شود:

۴-۱. بن‌مایه اسطوره‌ای در پیکرگردانی حیوان سخنگو

یکی از ویژگی‌های عمده پیکرگردانی، صحبت کردن حیوانات، گیاهان و اشیا و
 گفت‌وگو کردن آن‌ها با هم و یا انسان‌ها، حیوانات دیگر و یا اشیاست (رستگار فسایی،
 ۱۳۸۳، ص. ۱۲۰). پیکرگردانی گفت‌وگوی انسان با حیوانات، یکی از پرسامدترین نوع
 پیکرگردانی در قصه‌های بررسی شده است. این گفت‌وگو شامل سخن گفتن حیواناتی
 چون مار، موش، شیر، پلنگ، با انسان است.

جدول ۱: پیکرگردانی گفت‌وگوی حیوان با انسان

Table 1: Figure-transformation of conversation between animal and human

ن نتیجه گفت‌وگو	موضوع گفت‌وگو	شخصیت قصه	حیوان سخنگو	جلد/ عنوان قصه
جنگ بین دو طرف	آشنایی	انسان	مار	ج ۳/ مارسیاه چشم
عقد دختر پادشاه برای آسیابان توسط روباه	درخواست کمک روباه از انسان	آسیابان	روباه	ج ۷/ روباه و کلاونچی

ج ۵/ موش موشو	موش	بابا پیرمرد	فروش شیر به موش	ثروت‌مندی پیرمرد
ج ۷/ بی‌بی نگار و آقا شهریار	مار	بابا پیرمرد	خواستگاری مار از دختر پیرمرد	ازدواج مار با دختر
ج ۷/ دختر چین و ماچین	مادیان چل کره	دندان مروارید	پرسیدن دلیل گریه یاری اسب به انسان	
ج ۷/ دختر چین و ماچین	مادیان چل کره	کاکل زری	دلیل شکار مادیان شکار اسب توسط کاکل زری	
ج ۲/ گل مرجان	مار	مرد تاجر	پیدا کردن گل مرجان	عقد دختر تاجر برای مار
ج ۷/ روباه و کلونچی	روباه	پادشاه	خواستگاری انسان توسط روباه	عقد دختر پادشاه برای انسان
ج ۷/ خواب	مورچه	شازده ابراهیم	یاری	مورچه مویش را به شازده می‌دهد تا در مواقع لزوم به یاریش بشتابد.
ج ۵/ زهرباغ	طوطی	پادشاه	ملاقات	طوطی سیبی به پادشاه می‌دهد که با خوردنش جوان می‌شود.
ج ۲/ سنگ صبور	گنجشک	دختر	یاری	یاریگری
ج ۷/ گربه از دماغ پلنگ افتاده	پلنگ	نچار	تهدید	سوزاندن پلنگ توسط نچار
ج ۲/ حسن خاک باز	اسب	حسن خاکباز	یاری	یاری اسب به انسان
ج ۵/ سزای خوبی	مار	انسان	یاری	کشتن مار توسط انسان

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

				به آدمی زاد
بلعیدن دختر توسط شیر	تهدید	دختر	شیر	ج ۵/ نی نواز
کمک دیو به انسان	یاری	//	قلندر	//
فریب چوپان و خوردن گوسفندهایش	فریب چوپان	چوپان	روباه	ج ۵/ روباه پوستین دوز
بلعیدن پیرمرد توسط پلنگ	دعوت پلنگ به خانه	پیرمرد	پلنگ	ج ۵/ زخم زبان
فرار کردن شیرها از ترس ممد نامدار	تهدید شیرها	ممد نامدار	شیر	ج ۷/ ممد نامدار

همانطور که در جدول ۱ قابل مشاهده است این گفت‌وگوها غالباً به این صورت است که حیوانات به انسان‌ها یاری می‌رسانند و یا از انسان درخواست کمک می‌کنند و در عوض برایشان کاری غیرممکن را انجام می‌دهند. تأمل در نوع حیوان سخنگو، موضوع گفت‌وگو آن و سپس نتیجه حاصل از گفت‌وگو ارتباط این پیکرگردانی را با نقش و کارکرد حیوانات در اساطیر نشان می‌دهد.

۴-۱-۱. شیر

شیر در باورهای قومی و اساطیری، نشانگر باروری زمین محسوب می‌شود. از معنای سمبلیک شیر می‌توان: آتش، ابهت، پارسایی، دلاوری، سلطنت، سبعت و مراقبت را نام برد (صداقت، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۹). به عقیده مهرداد بهار (۱۳۸۶، ص. ۱۸۳) شیر با مرگ مرتبط است و فائق آمدن بر شیر یعنی زندگی مجدد؛ همچنین این حیوان با خورشید و شهریار و نیز زروان مرتبط است و مظهري از خورشید به‌شمار می‌رفته است. در افسانه‌های مورد بررسی در داستان رویاروی قهرمان با شیر مشاهده می‌شود: «شیرها از

کوه سرازیر شدند. ممد نامدار به هر شیر یک کشیده زد که دنیا جلو چشم‌هایشان تیره و تار شد» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۱۷، ص. ۳۰۳). با توجه به بن‌مایه‌های اسطوره‌ای شیر می‌توان گفت که در این قصه مرگ در پیکر شیر نمود پیدا کرده است و قهرمان داستان با شکست شیرها به زندگی مجدد دست می‌یابد. همچنین با بستن شیرها به گاو آهن «ممد نامدار شیرها را بسته به گاوآهن و زمین را شخم می‌زند» (همانجا) با کارکرد اسطوره‌ای شیر که نشانگر سلطنت و باروری زمین است ارتباط می‌یابد و قهرمان بدین وسیله به قدرت و سلطنت می‌رسد.

۴-۱-۲. مار

در اساطیر هندو، مار هم مظهر خدایان شرور و هم مظهر خدایان نیک است. در هند باستان، مار سمبل قدرت خدا و نیروی فوق‌العاده است. مار در مراسم باروری باستانی اهمیت داشت و در زمان درو، هدایایی دریافت می‌کرد. همچنین، از جمله خدایان شفابخش بود (ذبیح‌نیا، ۱۳۹۸، ص. ۱۲۴). پوست‌اندازی مار، دلیل تولد مجدد و جاودانگی آن است. مار بیانگر دو قطبی بودن هستی است؛ یعنی مرگ از زندگی می‌تراود و زندگی از مرگ. «مار را گاهی نماد افسردگی، آزدگی، انتقام، بدجنسی و پیام‌رسانی دانسته‌اند. در افسانه‌های ایرانی مار بیشتر نماد ثروت است» (همان، ص. ۸۱). مار در افسانه‌های خراسان به صورت‌های مختلفی ظاهر می‌شود؛ مثلاً در قصه «بی‌بی نگار و آقا شهریار» ماری بر سر راه بابا پیرمرد فقیر ظاهر می‌شود و به او قول می‌دهد که اگر دخترش را به وی بدهد او را از ثروت دنیا بی‌نیاز کند (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۱۷، ص. ۷۵). در این قصه، ازدواج مار با بی‌بی نگار یادآور ارتباط مار با ایزدبانوان است. در تندیس سفالین از پایان هزاره سوم پس از میلاد از شوش تصویر بانویی است که ماری پیچیده بر گرد بدن او و سر مار بر سینه‌اش قرار گرفته است (طاهری، ۱۳۹۴،

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران
ص ۳۱). گواهی دیگر از بن‌مایه اسطوره‌ای مار در این قصه، زمانی آشکار می‌شود که
بی‌بی نگار در جست‌وجوی آقاشهریار (همسر - مار) خود است متوجه می‌شود گله
گوسفند، گله گاو، گله شتر و غیره را مار - همسرش مهریه او کرده است (خزاعی،
۱۳۸۲، ج. ۱۷، ص. ۷۷). بنابراین، دارایی و ثروت مار در این قصه بر ارتباطش با ثروت و
گنج دلالت دارد. چنانکه مار را نگاهبان گنج دانسته‌اند (بهار، ۱۳۷۷، ص. ۴۶).
همچنین، نشانه دیگر از دگردیسی بن‌مایه خدا-مار در این داستان بیرون آمدن مار از
جلدش و تبدیل شدن او به انسان است. «خواهر جان او مار نیست. پری‌زاده که به جلد
مار رفته. اسمش هم آقاشهریاره» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۱۷، ص. ۷۶). خدایانی که صورت
نیمه مار - نیمه انسان نمایانده می‌شوند از نقش‌مایه‌های کهن تمدن عیلام‌اند (طاهری،
۱۳۹۴، ص. ۳۱).

۴- ۱- ۳. اسب

در چند نمونه از قصه‌های موردبررسی، مشاهده می‌شود که اسب‌ها قادر به سخن گفتن
با انسان هستند و در صورت لزوم به یاری انسان می‌شتابند. اسب در اسطوره‌های ادبی
مکمل شخصیت قهرمان محسوب می‌شود و در سیر تکامل شخصیت وی نقش دارد. در
افسانه‌های هندواروپایی از اسب به‌عنوان نشان ویژه ایزدان آفتاب، ماه و باد سخن رفته
و اشاره شده است. در آبان یشت آمده است که اسب از جمله قربانی‌های کیخسرو برای
اردویسور ناهید به‌دلیل پیروزی بر افراسیاب است. «کیخسرو روبه روی دریاچه
چنچست صد اسب، هزار گاو و ده هزار گوسفند قربانی کرد» (پورداد، ۱۳۷۷، ص.
۳۰۵). همچنین، اسب نزد بسیاری از ملل هدیه‌ای از جانب خدایان است و باعث
پیروزی می‌شود. ارتباط اسب با خورشید و ایزدان خورشیدی و آب و ایزدان مربوط به
آن و همچنین ارتباطش با دیگر خدایان اقوام مختلف همگی بهترین دلیل تقدس اسب

است (قلی‌زاده، ۱۳۸۸، صص. ۲۰۵-۲۰۶). بررسی چهار جلد از افسانه‌های خراسان نشان می‌دهد که در پیکرگردانی‌های حیوان سخنگو، اسب یاریگر قهرمان و عامل فتح است. برای نمونه، در داستان «حسن خاک‌باز»، قهرمان با اسب‌ها گفت‌وگو می‌کند و از آن‌ها کمک می‌خواهد: «حسن خاک‌باز دستی به سر و گوش اسب‌ها کشید و آرام زیر گوش اسب‌ها گفت: پادشاه سوار هر کدامتان که شد او را به زمین می‌زنید که جانش به در رود ... پادشاه هنوز سوار نشده بود که اسب او را به هوا بلند کرد و چنان به زمین زد که در سر تیر جان از بدنش به در رفت» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲/ صص. ۱۸۴-۱۸۵). همچنین، در داستان دختر چین و ماچین، اسب پس از اطلاع از علت گریه دختر به یاری او می‌شتابد و او را از مهلکه نجات می‌دهد: «مادیان چل‌کره دلش به رحم آمد. آمد به دم پنجره. چیه دختر جان، برای چی خودت را به زمین و آسمان می‌زنی؟ و...» (همان، ج. ۷/ ص. ۲۰۰). مشاهده می‌شود در این موارد اسب به دلیل قداست اسطوره‌ای‌ش به یاری انسان‌ها می‌شتابد و عامل فتح و پیروزی می‌شود.

۲-۴. بن‌مایه‌های اسطوره‌ای پیکرگردانی‌های اشیای سخنگو

مطالعه افسانه‌های مورد بررسی نشان می‌دهد که اشیایی چون پرده، نی، چراغ و آینه زنده پنداشته شده‌اند و با انسان گفت‌وگو می‌کنند که در جدول ۲ به تفکیک به هر یک اشاره شده است:

جدول ۲. پیکرگردانی گفت‌وگوی جمادات با انسان

Table 2: Figure-transformation of conversation between thing and human

کارکرد	موضوع گفت‌وگو	شخصیت	نام شیء یا جماد	جلد / عنوان قصه
شفابخشی	تعریف قصه توسط پرده	پسر پادشاه	پرده	ج ۷/ قفقازخانم

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

ج ۵/ نی نواز	نی	چوپان	نجات جان	نجات بخشی
ج ۷/ قفقاز خانم	چراغ	پسر پادشاه	تعریف قصه توسط چراغ	شفابخشی
ج ۷/ ماهی پرخط و خال	آینه	پسر پادشاه	تعریف قصه	شفابخشی

در بین این اشیای سخنگو، آینه و نی دارای بن‌مایه‌های اسطوره‌ای هستند:

۴-۲-۱. آینه

آینه در اساطیر هم دارای کارکرد مثبت (سمبلی از خیر و نیروهای یاریگر) و هم کارکرد منفی (سمبل اهریمن) دارد. در کارکرد مثبت آینه با مفهوم خرد و آگاهی، در تقابل با جهل و نادانی قرار گرفته و به شکل ابزار اشراق درآمده است. «در واقع، این شیء را نماد فرزاندگی و آینه پوشیده از گرد و غبار را روحی کدر از جهالت دانسته‌اند» (عامری و پناهی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۱). در اساطیر آینه با نمادهایی مانند خورشید و ماه مرتبط می‌شود. آینه مانند ماه، از منبعی نور و تصویر می‌گیرد و همان را منعکس می‌کند. «در باور مردم این سرزمین‌ها، خورشید و ماه دو آینه هستند که آنچه بر روی زمین می‌گذرد، انعکاس می‌دهند» (کریستین سن، ۱۹۱۸، ترجمه آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۹). همچنین، در افسانه‌های پریان آینه گاه پیشگوست، گاه با زمان ارتباط یافته است و گاه نیز می‌تواند فرد را با واقعیت خود رویارویی گرداند (لانگ، ۱۹۶۷، ترجمه خداپرست، ۱۳۸۷، ص. ۳۸۴).

از میان داستان‌های بررسی شده، داستان «ماهی پر خط و خال»، دختر پادشاه از زبان افتاده است و پسر پادشاه سرزمین دیگری عاشق اوست. پادشاه شرط کرده است هرکس بتواند دخترش را به صحبت بیاورد، دختر از آن او می‌شود. پسر پادشاه از وزیر

و وکیل شاه می‌خواهد در حضور دختر قصه‌ای بگویند. این دو، قصه‌ای نمی‌دانند و در نهایت آینه به درخواست پسر پادشاه/ قهرمان به سخن می‌آید: «ای آینه بغل دیوار تو قصه‌ای بگو. آینه بغل دیوار به جرنگ و پرنگ درآمد و ایستاد به قصه گفتن» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۷ / ص. ۳۳). آینه قصه‌ای می‌گوید و از درون قصه معمایی طرح می‌شود که همه شنوندگان پاسخ اشتباه می‌دهند به جز دختر پادشاه. بدین ترتیب، قهرمان به یاری آینه می‌تواند دختر پادشاه را به حرف بیاورد. مشاهده می‌شود که در این قصه، فرزاندگی و قدرت پیشگویی آینه و یا انعکاس وقایع در آن، در قالب سخنگویی آن بازتاب یافته است.

۴-۲-۲. نی

یکی از کهن‌الگوهای معروف در اساطیر ملل مختلف رویدن گیاه از خون ایزد گیاهی است. به گفته الیاده خدایان نباتی غالباً به شکل درخت تصویر شده‌اند؛ مانند آتیس و کاج بن، اُزیریس و درخت سدر. همچنین، باید از بلوط غیب‌آموز و مقدس زئوس، خر زهره آپولون و درخت زیتون هراکلس یاد کرد (۱۹۴۹، ترجمه ستاری، ۱۳۷۲، ص. ۲۷). پیرامون سحرآمیزی نی در اساطیر و قصه‌های شرقی اشاراتی وجود دارد. «خدایان در این نی قدرت سحرآمیزی و دیعه گذارده بودند که چون در آن نواختی از همه بدی‌ها ایمن گشتی و نوازنده و شنونده را به خیر و خوبی راهنمون بودی» (ملاح، ۱۳۴۲، ص. ۳).

در قصه‌های مورد بررسی، یک مورد از سخن گفتن نی مشاهده می‌شود. در داستان اسکندر ذوالقرنین از جلد دوم، اسکندر دارای دو شاخ است. برای این که این راز آشکار نشود، هر سلمانی که سر او را می‌تراشید به قتل می‌رسید. بدین ترتیب، همه سلمانی‌ها کشته شدند و نوبت به آخرین سلمانی رسید و او به اسکندر قول داد که رازش را برملا نکند و او از کشتنش صرف نظر کند. این راز در دل سلمانی سنگینی می‌کرد. او بعد از

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

سال‌ها در یک بیابان تصمیم گرفت تا راز را به چاه بگوید تا دلش خالی شود. بعد از گفتن راز اسکندر دو نی در ته چاه روید. مدتی بعد چوپانی از این نی‌ها نی‌لبکی ساخت. نی گفت: «اسکندر ذوالقرنین دو شاخ داره، دو شاخ داره» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲/ ص ۱۰۰). بن‌مایه اسطوره‌ای پیکرگردانی نی سخن‌گو در این قصه به دو صورت قابل تحلیل است. از یک طرف، نی سخن‌گو می‌تواند شکل تغییر یافته خدایان نباتی باشد که چون کشته می‌شدند و خونشان به زمین ریخته می‌شد، موجب حیات و باروری طبیعت می‌شوند و خود نیز از این طریق به حیات باز می‌گردند. از طرف دیگر، نی سخن‌گو چون رازی را برملا می‌کند همانند بلوط زئوس غیب‌آموز و مقدس است و یاریگر نیروهای خیر است.

۳-۴. بن‌مایه اسطوره‌ای پیکرگردانی اشیا به انسان

در افسانه‌های خراسان در موارد اندکی پیگرگردانی و تبدیل شدن اشیایی چون چوب، سنگ، پلپته (فیتیله) به انسان (دختر) مشاهده می‌شود که این دگردیسی‌ها تبدیل آدم چوبی به دختر از بن‌مایه‌های اسطوره‌ای گیاه‌تباری نشئت می‌گیرد.

جدول ۳: پیکرگردانی اشیا به انسان

Table 3: Figure-transformation of things to human

کارکرد	دگردیسی	شیء	جلد / عنوان قصه
یاری‌رسان	دختر	سنگ سفید	ج ۲ / خون برفی
زندگی‌بخشی	دختر	آدم چوبی	ج ۷ / قفقاز خانم
یاری‌رسان	دختر	پلپته پیچ	ج ۵ / دختر کفش طلا

در منابع اسطوره‌ای آمده است بعد از مرگ کیومرث، نخستین انسان، گیاهی دوشاخه به نام ریواس می‌روید که نسل ابتدایی انسان‌ها از این گیاه است.

وقتی انسان «کیومرث» مرد تخمدانش در زهدان مادر زمین افتاد که بعد از چهل سال به صورت روئیدن یک گیاه که دو شاخه آن یکی به صورت مرد و دیگری زن سخت در هم پیچیده بودند، نخستین زوج انسان را به وجود آورد. نام مرد مشیه و نام زن مشیانک بود (بزرگ بیگدلی و فتحی، ۱۳۹۶، ص. ۴۲).

از سوی دیگر، نام کیومرث به گونه‌ای است که پیوند میان انسان و گیاه را آشکارتر می‌کند. «کیومرث که جزء اول آن «گیه» می‌تواند صورت پیشین گیاه و «مرث» یا «مرتین» صورتی از مردم باشد و می‌تواند صورتی از «گیه مرت» به معنای مردم گیاه باشد که به صورت مهرگیاه هم آمده است» (همانجا). در میان اساطیر ملت‌های دیگر نیز همسانی‌هایی بین انسان و گیاه وجود دارد. مثلاً در حماسه‌های هندی، انسان از شاخه نی متولد شده و یا در باور قبایل استرالیایی ملبورن، نخستین بشر از درخت ابریشم زاده شده است و یا در تصورات مالزی‌ها، نخستین انسان‌ها از درختان بامبو بیرون آمده‌اند (خادمی کولایی، ۱۳۸۶، صص. ۱۴-۱۵).

در افسانه‌های مورد بررسی، در قصه «قفقاز خانم» نیز آدم چوبی در طی دعاها یکی ملا به یک دختر زیبا تبدیل می‌شود: «خداوند عالم نفس ملا را شهید نکرد و به آدم چوبی روح داد. آدم چوبی شد یک دختر» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۷/ ص. ۲۶۳). با توجه به باورهای اسطوره‌ای نخستین انسان در این داستان آدم چوبی روح می‌گیرد و به انسان تبدیل می‌شود که این همان اصل گیاه‌تباری انسان را به ذهن متبادر می‌کند.

۴-۴. پیکرگردانی حیوان به انسان

نوع دیگری از پیکرگردانی‌ها در افسانه‌های خراسان، دگردیسی حیوان به انسان است. به نظر نگارندگان، این نوع پیکرگردانی، بی‌ارتباط با موجودات نیمه‌انسانی - نیمه‌حیوانی در اساطیر نیست.

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

جدول ۴: پیکرگردانی حیوان به انسان

Table 4: Figure-transformation of animal to human

کارکرد	شخصیت انسانی	حیوان	جلد / عنوان قصه
زندگی‌بخشی	پسر	مار	ج ۲ / گل مرجان
یاری‌رسان	دختر	کبوتر	ج ۳ / گل ققه
یاریگر زن در حال زایمان	دختر	کبوتر	ج ۲ / آدم چوبی
	دختر	قورباغه	ج ۲ / تقدیرنویس
یاریگر دختر	پسر	گنجشک	ج ۲ / سنگ صبور
زندگی‌بخشی	دختر پریزاد	آهو	ج ۵ / نوش آفرین
ازدواج با پسر پادشاه	دختر	مار	ج ۷ / دختر گلستان عرب
زندگی‌بخشی	دختر	کبوتر	ج ۷ / بانو حسین پریزاد

۴-۴-۱. مار

تصویر ماری که دم خود را گاز گرفته، در افسانه‌ها دلالت بر تجدید نیروی حیات دارد که با نیش خود سم را به درون پیکرش می‌جهاند و بدین ترتیب دوباره زاده می‌شود (ذبیح‌نیا، ۱۳۹۵، ص. ۸۱). در داستانی با عنوان «گل مرجان» ازدواج دختر فقیر با مار - انسانی ثروتمند ازدواج می‌کند، دلالت بر ارتباط مار با گنج، برکت و زندگی دارد «دختر را برداشت و رفتن به باغ. چه باغ زیبایی، خیابان‌های سنگفرش، چهار حوض آب، فواره‌های معلق، درخت‌های سر به فلک کشیده و پر از میوه» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۷۱). همچنین، همانطور که در پیکرگردانی حیوان سخنگو بدان اشاره شد دگردیسی مار به صورت انسان بازتابی از باور اساطیری ایرانیان پیرامون خدا - مار است. «انار را چید و برگشت تا آن را به مار بدهد، اما دید که به جای مار، جوانی ایستاده است که آدم از نگاه کردن به او سیر نمی‌شود. چقدر زیبا، چقدر رشید» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج ۲،

ص. ۷۱). علاوه بر این، با توجه به کارکرد نگاهبانی و محافظت مار (طاهر، ۱۳۹۴، ص. ۳۱) همراهی او با دختر در قصه‌های عامه می‌تواند انعکاسی از حضور مار بر پیکر ایزدبانوان در نقوش بازمانده از دوران عیلامی باشد.

۴-۱. کبوتر

کبوتر مرغ آفرودیت ایزدبانوی عشق است (حرمتی و برزین، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۹). در اساطیر، کبوتر نماد پاکی، صفا و سادگی است. در باور ایرانیان، هر پرنده‌ای که در ارتباط با آب باشد نمادی از آناهیتاست (نیبرگ، ۱۹۸۳، ترجمه نجم‌آبادی، ۱۳۵۹، ص. ۴۳). در افسانه‌های بررسی شده، در داستان «گل ققه» نیز چهل کبوتر از جلد خود بیرون می‌آیند در هیئت چهل دختر: «سر ظهر چل تا کفتر می‌آیند به سر چار حوض. چل تا دختر از جلد کفتر بیرون می‌آیند و می‌روند تا در چار حوض آب‌تنی کنند» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص. ۷۹). در این قصه، تبدیل کبوتر به دختر و سپس شناکردن دختران در آب دلالت بر ارتباط این قصه با ایزدبانوی آناهیتا دارد. ارتباط کبوتر با آناهیتا زمانی آشکارتر می‌گردد که قهرمان با گل ققه - که به صورت کبوتر درآمده بود - ازدواج می‌کند و قهرمان صاحب ملک می‌شود. در منابع اسطوره‌ای، آناهیتا «فزاینده غله است و فزاینده رمه، فزاینده خواسته است و فزاینده ملک» (وستا، ۱۳۷۱، ص. ۱۳۷).

۴-۵. بن‌مایه اسطوره‌ای در پیکرگردانی انسان به حیوان

در اساطیر ملل مختلف، پیکرگردانی انسان به حیوان به دلایل متفاوتی چون تنبیه، ظلم‌گریزی و استحقاق حق صورت می‌گیرد. برای مثال، در اساطیر آفریقا، هرکس در انجام وظایفش کوتاهی کند فوراً به صورت حیوان درمی‌آید (رستگار فسایی، ۱۳۸۳، ص. ۴۲۶). در اساطیر ایرانی نیز، شش مورد از تجسم‌های بهرام (ورثرغنه) به صورت

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران
 حیواناتی نظیر گاو نر، اسب سفید، شتر، گراز، پرنده (شاید کلاغ)، قوچ است (هینلز،
 ۱۹۷۳، ترجمه فرخی، ۱۳۸۳، ص. ۴۱).
 دگردیسی انسان به حیواناتی نظیر خروس، شغال، کبوتر و غیره یکی دیگر از
 پیکرگردانی‌های پرسامد در افسانه‌های خراسان است.

جدول ۵: پیکرگردانی انسان به حیوان

Table 5: Figure-transformation of human to animal

کارکرد	حیوان	شخصیت انسانی	جلد / عنوان قصه
مثبت	خروس	پادشاه	ج ۲ / آهوی شاخ طلا
منفی	شغال	رمال	//
مثبت	کبوتر	زن و مرد	ج ۷ / بی‌بی نگار و آقاشهریار
منفی	قرقی	زن	//
منفی	مرغ	مرد	//
مثبت	آهوی لنگ	پسر	ج ۵ / دختر کفش طلا
مثبت	کبوتر	خواهر و برادر	//
مثبت	آهوبره	پسر	ج ۳ / زیتون
مثبت	کبوتر	پسر	//
مثبت	//	دختر	//

در بین شواهد یافت‌شده از پیکرگردانی انسان به حیوان در افسانه‌های مورد بررسی،
 دگردیسی انسان به پرنده (خروس، مرغ و کبوتر، قرقی)، شغال، آهو بیشتر تکرار شده
 است که از کارکرد اسطوره‌ای برخوردار هستند.

۴-۵-۱. خروس

خروس در اساطیر ایرانی پیام‌آور پیروزی و یاریگر سروش است. «خروس از مصدر
 خرئوس در اوستا به معنی خروشیدن و خروش است. این مرغ در اوستا پیک سروش و

ایزدی است که پاسداری شب به او سپرده شده است» (هینلز، ۱۹۷۳، ترجمه فرخی، ۱۳۸۳، ص. ۴۵۱). در وندیداد آمده است: «مرغی است به نام پروردش که همگام بامداد پگاه بانگ برمی‌دارد که ای مردمان بپا خیزید» (پوردادورد، ۱۳۹۲، ص. ۲۷۰). در داستان «آهوی شاخ‌طلا» خوجه خضر برای مجازات پادشاه او را به هیئت خروس در می‌آورد: «خوجه خضر وردی خواند پادشاه یک خروسی شد و رمال باشی یک شغال» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲ / ص. ۱۶۵). با توجه به جایگاه مثبتی که خروس در اساطیر ایرانی دارد، دگردیسی پادشاه به خروس اگر چه به ظاهر برای مجازات او صورت گرفته است لیکن می‌تواند بر پایان یافتن شرارت دلالت داشته باشد و پیام‌آور پیروزی باشد.

۴-۵-۲. کبوتر

در اسطوره‌های کهن کبوتر را پیک ناهید می‌نامیدند و مجسمه‌هایی که از کبوتر در خوزستان و جاهای دیگر ایران پیدا شده است همگی رمز ناهید هستند (یاحقی، ۱۳۸۶، ذیل «کبوتر»). در اساطیر ایرانی ناهید سرچشمه زندگی به شمار می‌آید. او منبع باروری‌هاست. نطفه همه نران را پاک می‌گرداند، رحم همه مادگان را تطهیر می‌کند در حالی که در جایگاه آسمانی خود قرار دارد (هینلز، ۱۹۷۳، ترجمه فرخی، ۱۳۷۳، ص. ۳۹). در قصه‌های بررسی شده، داستان «بی‌بی‌نگار و آقا شهریار»، شهریار با خواندن وردی همراه با همسرش به شکل کبوتر درمی‌آیند: «آقا شهریار عروس را کشت، آن وقت وردی خواند. دوتا کبوتر شدند و پر زدند به آسمان» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۷ / ص. ۸۲). با توجه به جایگاه اسطوره‌ای کبوتر و ارتباط آن با ناهید می‌توان گفت که در این داستان، دگردیسی آقا شهریار و بی‌بی‌نگار به کبوتر و پروازشان به آسمان، نماد پیوستن به سرچشمه حیات و زندگی (ناهید) است و همچنین ازدواج آنها با یکدیگر کارکرد اسطوره‌ای ناهید در باروری و پاک گرداندن نطفه و رحم مادگان را به یاد می‌آورد.

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران

۴-۵-۳. شغال

روباه (شغال) نماد فریبکاری و حيله‌گری است. همچنین در ادبیات فارسی بیشتر مظهر خیانتکاری در دوستی است؛ درحالی‌که دوستان به او وفادارند. از ویژگی‌های نمادین روباه می‌توان به آسیب‌رسانی، احتیاط، خودخواهی، دزدی، زیرکی و تزویر اشاره کرد (معصومی و الیاسی، ۱۳۹۶، ص. ۶۳). در بین قصه‌های مطالعه‌شده، در پایان داستان «آهوی شاخ‌طلا» خوجه خضر برای مجازات رمال باشی او را به هیئت شغال در می‌آورد. با توجه به دلالت‌های اسطوره‌ای شغال به نظر می‌رسد که دگردیسی رمال به هیئت شغال اگر چه به ظاهر نشانه مجازات اوست، ولی می‌تواند بر پایان یافتن شرارت دلالت داشته باشد، چراکه با تبدیل رمال به شغال، منبع بدی به اصل خویش بازمی‌گردد و از دنیای آرمانی قصه بیرون رانده می‌شود.

۴-۵-۴. آهو

آهو در اساطیر نماد نیروی بدنی زیاد، قدرت دویدن و شاخ‌هایش نماد پرتو خورشید است (صداقت و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۲). «این حیوان به دلیل شاخ‌های بلندش که مرتباً تجدید می‌شود، اغلب با درخت زندگی مقایسه می‌شود و نمادی از باروری و تولد دوباره است» (شوالیه و گبران، ۱۹۶۹، ترجمه فضائلی، ۱۳۸۵، ص. ۷۶۹). در چند قصه از چهار جلد *افسانه‌های خراسان*، آدمی با خوردن آب چشمه به آهو بره یا آهوی لنگ تبدیل می‌شوند. برای نمونه، در داستان «زیتون» از جلد سوم، در دگردیسی اول قهرمان و برادرش به کبوتر و در دگردیسی دوم برادر قهرمان با خوردن آب چشمه به آهو تبدیل می‌شود: «تشنه‌ام چه کار کنم؟ - از ای چشمه آب نخوری که آهو بره می‌شوی ... و آن قدر خسته بود که در سایه درخت دراز کشید و خوابش برد. وقتی بیدار شد دید که یک آهو بره در پهلویش خوابیده» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۳، صص. ۹۸-۹۹). در ادامه دختر با پسر پادشاه ازدواج می‌کند و آهو را به همراه خود به قصر

می‌برند. پس از مدتی، قهرمان زن صاحب دو فرزند دختر و پسر می‌شود. حضور آهو در قصه و تولد نوزاد می‌تواند دلالت بر بن‌مایه اسطوره‌ای آهو داشته باشد که نماد باروری و زایش است. همچنین، آهو نماد نیرو و قدرت جنسی نر، طول عمر، برکت و اصالت به کار رفته است (کریمی، ۱۳۸۶، ص. ۳۱). از این نظر، آهو در این قصه به‌عنوان یاریگر قهرمان حافظ زندگی و طول عمر قهرمان است.

۴-۶. پیکرگردانی گیاه به انسان و پری‌زاد

دگردیسی گیاهانی چون هندوانه و انار به انسان از پیکرگردانی‌های پرتکرار در قصه‌های عامه است. در اقوام ایرانی، اعتقاد به تبار نباتی انسان مشاهده می‌شود. در اساطیر ایرانی و بسیاری از ملل دیگر آشکارا زندگی و مرگ انسان و گیاه با هم پیوند دارد. این چرخه مرگ و زندگی همواره به شکل‌های گوناگون جلوه‌گر شده است؛ یعنی گاهی از مرگ انسان گیاهی می‌روید. در پاره‌ای موارد، انسان بن نباتی دارد و زندگی انسان از گیاه آغاز می‌شود (ترحمی و همکاران، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۲). همچنین، در اساطیر آمده است که بعد از مرگ کیومرث، نطفه‌اش بر زمین ریخت و از آن گیاهی ریواس مانند روید که از آن با نام مشی و مشیانه یاد می‌شود. در اساطیر ایرانی مانند بسیاری از تفکرات قدیم دیگر، بن و اساس آفرینش انسان‌ها، ریشه نباتی و گیاهی است (همان، ص. ۲۳۴).

جدول ۶: پیکرگردانی گیاه به انسان و پری‌زاد

Table 6: Figure-transformation of plant to human and fairy

کارکرد	شخصیت انسانی	گیاه	جلد/ عنوان قصه
سخنگویی	دختر پادشاه	هندوانه	ج ۵/ نی‌نواز
//	دختر پریزاد	//	ج ۲/ خون برفی
//	//	//	//
انار سفیدتر از برف سرخ‌تر از خون	دختر پریزاد	انار	ج ۷/ پری‌زاد درخت انار

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

۴-۶-۱. هندوانه

در اکثر قصه‌های عامه‌پریزادی در میان هندوانه وجود دارد و به محض بریدن هندوانه، طلب آب می‌کند و اگر آب به او نرسد، از بین می‌رود. برای نمونه، در داستان «خون برفی» قهرمان قصه: «چاقویش را درآورد و یکی از هندوانه‌ها را چاک داد. پریزادی مثل پنجه آفتاب از میان هندوانه بیرون آمد و گفت: آب، آب. آبی نبود تا به دختر بدهد، دختر سوخت و خاکستر شد» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲، ص. ۴۷). همانطور که پیداست، در این قصه بن‌مایه اسطوره‌ای گیاه‌تباری انسان، با تبدیل هندوانه به دختر بازنمایی می‌شود.

۴-۶-۲. انار

میوه انار عنصر مشترک بسیاری از داستان‌های عامه‌ملل است. براساس باورهای اساطیری و عامه از دیرباز انار به دلیل پرده‌نگی خود نشانه باروری و عشق است. همچنین، انار را بیدارکننده غریزه جنسی و موجب آبستنی دانسته‌اند (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۶۶). در یکی از قصص مورد بررسی، انارهایی وجود دارد که درون آن دختر پریزاد است: «یکی از انارها را شکست. پری‌زادی از انار بیرون آمد. سفیدتر از برف و سرخ‌تر از خون» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۱۷، ص. ۱۰۲). بعد از دگرپسندی انار به دختر پریزاد پسر پادشاه با او ازدواج می‌کند و صاحب دو فرزند می‌شوند. پیداست که در این داستان، کارکرد اسطوره‌ای انار مبنی بر باروری و عشق بازنمایی شده است. همچنین، در قصه‌ای دیگر، از انارهایی یاد می‌شود که پر از دانه قیمتی است: «این‌ها یکی از انارها را پاره کردند که بخورند، دیدند میان انار پر از دانه قیمتی» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۳، ص. ۱۹۵). در این قصه نیز، دگرپسندی انار به لعل قیمتی موجب تحول زندگی صاحبانش از تنگدستی به ثروت و فراوانی می‌شود.

۴-۷. بن‌مایه اسطوره‌ای پیکرگردانی انسان به گیاه

پیکرگردانی انسان به گیاهانی چون گل و نی در قصه‌های عامه فراوان است که در بن‌مایه اسطوره‌ای گیاه‌تباری انسان ریشه دارد که پیش‌تر بدان اشاره شد. در قصه‌های بررسی شده، دو مورد پیکرگردانی دختر به صورت «گل» یافت شد.

جدول ۷: پیکرگردانی انسان به گیاه

Table 7: Figure-transformation of human to plant

کارکرد	نام گیاه	شخصیت انسانی	جلد / عنوان قصه
زن پسر پادشاه	غنچه گل / چنار	دختر	ج ۲ / خون‌برفی
//	چمند پر از گل	//	ج ۵ / دختر کفش طلا

یک مورد از این پیکرگردانی در داستان «خون‌برفی» است. خون‌برفی که بالای درخت منتظر پسر پادشاه است. قبل از آمدن پسر پادشاه، دختر قرشمال او را گول می‌زند و از بالای درخت پایینش می‌اندازد. «خون‌برفی افتاد به میان چشمه، رفت به زیر آب و بالا آمد، شد یک غنچه گل» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲، صص ۵۰-۵۱). غنچه گل به اندازه‌ای زیباست که پسر پادشاه آن را به قصر می‌آورد و دختر قرشمال از حسادت آن را پر پر می‌کند و به باغچه می‌ریزد. روز دیگر، در باغچه چناری می‌روید: «آمدند که گل چناری شده و سر به کاکشون فلک کشیده» (همان، ص. ۵۲). در داستان دختر «کفش طلا» نیز، دختر کفش‌طلا اسیر نیرنگ دختر غربت می‌شود و از بالای درخت پایین می‌افتد: «دختر غربت گفت: بیا سرت را بگذار روی زانویم تا موهایت را ناخن بزنم. دختر کفش‌طلا سرش را روی زانوی دختر غربت گذاشت و خوابش برد. دختر غربت هم او را هل داد به میان چشمه. دختر رفت به زیر آب و بالا آمد، شد یک چمند پر از گل» (خزاعی، ۱۳۸۰، ج. ۵، ص. ۶۳). در این نوع قصه‌ها در چرخه صعودی بازگشت قهرمان، پس از طی دگردیسی‌هایی در نهایت قهرمان به صورت آغازین خود

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران تبدیل می‌شود. بنابراین، این نوع پیکرگردانی‌ها علاوه بر دلالت بر گیاه‌تباری انسان، می‌تواند بر بن‌مایه جاودانگی نیز اشاره داشته باشد.

۴-۸. پیکرگردانی موجودات غیرانسانی به انسان و حیوان

دیو، غول و پری / پری‌زاد موجودات غیرانسانی هستند که نقش پررنگی در قصه‌های عامه دارند و این موجودات غالباً در برخورد با آدمیزاد تغییر شکل می‌دهند و به صورت سنگ، آهو، مار، دختر و کبوتر، کلاغ، انسان در می‌آیند.

جدول ۸. پیکرگردانی موجودات غیرانسانی به انسان و حیوان

Table 8: Figure-transformation of Non-human beings to humans and animals

کارکرد	انسان / حیوان	موجود غیرانسانی	جلد / عنوان قصه
حیات‌بخش	گنجشک	پری‌زاد	ج ۱۷ / پای چکمه
//	کبوتر	پری‌زاد	ج ۱۷ / دختر گلستان عرب
ازدواج با آدمیزاد	مار	پری‌زاد	بی‌بی نگار و آقاشهریار
آزار	انسان	دیو	ج ۱۲ / میرنسا
آزار	انسان	اژدها	ج ۱۲ / حسن خاک‌باز

۴-۸-۱. دیو

واژه دیو از «دئو» در اصل به معنی خدا و روشنی است (گلی، ۱۳۸۶، ص. ۱۵۴). دیو در باورهای اساطیری زاده اهریمن است. گاهی نیز به خود اهریمن اطلاق می‌شود و با خصوصیات ظاهری و توانمندی‌های خاصی که دارد، نماد یک موجود خشن، زیرک و

دانا است که صاحب سرزمینی است و علی‌رغم ظاهر طبیعی متفاوت‌اش، قدرتی دارد که می‌تواند خودش را به شکل انسان، حیوان دریاورد (رستگار فسایی، ۱۳۸۳، ص. ۲۷). دیوها یکی از عناصر برجسته قصه‌های عامه هستند. «در قصه‌ها هر پدیده شر و بد با دیو، بیان نمادین می‌یابد. دیو نماد نیرنگ، فقر، قحطی، خشکسالی، ستم و ... است» (مظفریان، ۱۳۹۱، ص. ۵). همچنین، دیوها آدم‌خوار هستند و نسبت به بوی آدم‌یزاد شامه تیزی دارند. دزدی در قصه‌ها از اعمال خاص دیوان است (همانجا). دیوها در برخی از قصه‌ها به سجایای اخلاقی آراسته هستند. آن‌ها به سوگندهایی که یاد می‌کنند پای‌بند هستند، قدرشناس نیکی هستند و قهرمان داستان را یاری می‌رسانند (سعادت، ۱۳۹۷، ص. ۲۹).

در افسانه‌های مورد مطالعه، دیوها خودشان را به هیئت سنگ، آهو و انسان و غیره در می‌آورند. برای نمونه، در داستان «میرنسا»، دختر پریزاد به قدرت جادویی دیو اشاره می‌کند: «دختر پریزاد گفت: همو کلاغ سر دیوار دیوه. ای طلسم هم به غیر خودش به دست هیچکس و نمی‌شود» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲/ ص. ۱۸۶). یا در داستان «بانو حسین پریزاد» مشاهده می‌شود که دیو به هیئت آهو درآمده است و در برابر شاه بهرام ظاهر شده است و در قالب آهو قدرت‌نمایی می‌کند: «به یکباره آهو پیشانی‌اش را سه بار بر زمین زد و به هوا بلند شد. شاه بهرام یک وقت به خودش آمد که به ابرها رسیده بود. آهو، آهو نبود دیو زردال بود در جلد آهو» (همان، ۱۳۸۲، ج. ۲/ ص. ۶۰). اما بیش از همه، دیوها به صورت آدمی درمی‌آیند تا با دخترانی از جنس آدمی زاد ازدواج کنند: «یک روز یک دیوی، به شکل آدمی زاد، آمد به خواستگاری سکینه. پیرمرد که فقیر بود و نان‌ش به نان‌ش نمی‌رسید ... عروسی گرفتند و سکینه را دادند به دیو» (همان، ص. ۱۲۳).

۴-۸-۲. پری

پری در متون زرتشتی و از جمله در *اوستا* جنس مؤنث دیو و از پیروان اهریمن است (حرمتی و آذربرزین، ۱۳۹۸، ص. ۱۵۵). ویژگی اصلی پری در دوره اساطیری باروری و برکت است. به همین دلیل، بنابر نظر قدما پریان در کنار چشمه‌سارها که مظهر جوشش آب است حضور داشتند (حسینی، ۱۳۸۷، ص. ۴). همچنین، در اسطوره‌های ایرانی پریان همانند دیوان موجودات اهریمنی‌اند و در *اوستا*، دیو و پری اغلب کنار هم می‌آیند (مظفریان، ۱۳۹۱، ص. ۴). برخی محققان، پری را مانند جن دانسته‌اند، ولی در تصور عام پری مؤنث است و لطیف‌تر از جن. پری بسیار زیباست و گاهی مترادف حور و پری به‌کار می‌رود. در یونان قدیم، پری از خدایان نیمه‌اساطیری است که به صورت دوشیزه زیبایی تصور شده است. مکان آن را کنار رودها، چمن‌زارها و جنگل‌ها می‌دانستند و آن را رب‌النوع به حساب می‌آوردند. در ایران باستان، پری از عمال اهریمن و دشمن زمین، آب و گیاه است. با خدای باران می‌ستیزد تا زمین را دچار خشکسالی کند (صرفی و طاهری، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۹).

پری صاحب جادو، نماد قدرت‌های خارق‌العاده روح، و یا ظرفیت‌های طرارانه تخیل است. پری می‌تواند تغییر شکل دهد و در یک آن بالاترین آرزوها را به ثمر برساند یا تغییر دهد. شاید پری نشانه قدرت‌های انسان در ساختن ذهنی برنامه‌هایی است که نتوانسته عیناً به تحقق برساند (شوالیه، ۱۹۶۷، ترجمه فضائلی، ۱۳۷۹، ص. ۲۱۸).

پری دارای دو چهره منفی و مثبت در فرهنگ ایران است. او موجودی زیبا و لطیف است که اصل آن از آتش است و با چشم دیده نمی‌شود. در چهره مثبت «پری برعکس دیو، اغلب نیکوکار و جذاب است»، اما در چهره منفی و براساس برخی از قسمت‌های *اوستا*، پری جنس مؤنث دیوان است که از طرف اهریمن گماشته شده و جزء لشکر او،

بر ضد زمین، گیاه، آب و ستور در کار است. پریان، بدین دلیل که قادر به تغییر چهره خود هستند، به صورت زنان جذاب و فریبنده ظاهر می‌شوند و مردان را می‌فریبند (یاحقی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۰).

پیکرگردانی پری به صورت کبوتر و مار به بن‌مایه‌های اسطوره‌ای پری اشاره دارد. برای نمونه، در قصه «دختر گلستان عرب» پری‌زادی به جلد کبوتر می‌رود و وقتی برای آب‌تنی از جلد کبوتر بیرون می‌آید؛ پسر پادشاه عاشقش می‌شود و با او ازدواج می‌کند. بعد از ازدواج پسر پادشاه با پری، ننه پیرزالی که پر و بال کبوتر را برداشته، به پسر پادشاه می‌گوید که پر و بال را هرگز به دختر نده که فرار می‌کند. لیکن، یک روز دختر پریزاد، مادرشوهرش را می‌فریبد و فرار می‌کند: «دختر پری‌زاد پر و بال کبوتر را به تن کشید و پر زد به لب تاق» (خزاعی، ۱۳۸۴، ج. ۷/ ص. ۲۲۸).

تحلیل اسطوره‌ای پری در این قصه از چند جنبه قابل تأمل است. از یک طرف، پیکرگردانی پری به صورت زن و ازدواجش با پسر پادشاه بر باروری و برکت دلالت دارد. از طرفی دیگر، محسور زیبایی پری شدن شاهزاده می‌تواند بر جنبه منفی پری یعنی فریبکاری وی دلالت داشته باشد.

در قصه «بی‌بی‌نگار و آقا شهریار» پری‌زاد به پیکر مار درمی‌آید: «خواهر جان، او مار نیست. پری‌زاده که به جلد مار رفته» (همان، ص. ۷۶). در این داستان، پری‌زاد جنس مذکر است و خود را به صورت مار درآورده و وقتی پوستش را می‌سوزانند به صورت کبوتر درمی‌آید و تغییر شکل می‌دهد.

۴-۸-۳. اژدها

کلمه «اژدها» در فارسی، صورت‌هایی دیگر چون اژدر، اژدرها و اژدهاک دارد. اژدها به معنی ماری عظیم، با دهان فراخ و گشاده است که عرب آن را ثعبان گوید و کنایه از

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران

مردم شجاع و قهرآلود است. همچنین، اژدها به معنی رایت و سر علم و نیز پادشاه ظالم و ضحاک است» (رستگار فسایی، ۱۳۷۹، ص. ۵). واژه اژی در *اوستا*، چند بار با واژه دهاک آمده و ترکیب اژی‌دهاک در اساطیر ایرانی، به صورت ضحاک درآمده و به معنی مار و اژدها هم به‌کار رفته است. این موجود در سرزمین‌هایی مانند هندوستان، چین و بابل نماد خشک‌سالی، تاریکی و سیل‌های ویرانگر بود، در ایران مظهر رذیلت‌های اخلاقی به‌شمار می‌رفت. اژدها در افسانه‌های سراسر جهان، نمودار نیروهای پلید و ناپاک است، اژدها آب را از بارور کردن باز می‌دارد و می‌خواهد خورشید و ماه را فرو برد (همان، صص. ۸۶).

در کتاب *فرهنگ اساطیر و فولکلور و سمبل‌ها* درمورد اژدها آمده است: «اژدها در ادبیات ملل مختلف به معنی و نماد اقتدار، هرج و مرج، ابر، ظلم، استبداد، خشکی و بی‌بارانی، دشمنی حقیقت، بت‌پرستی، جهل، دزدی دریایی و نیز، اولین دریا، باران و آب به‌کار رفته است» (جایز، ۱۹۶۱، ترجمه بقاپور، ۱۴۰۰، ص. ۴۶۷). اژدها در فرهنگ اغلب ملل با قربانی کردن انسانی که معمولاً شاهزاده خانمی باکره است، راضی نگه داشته می‌شود. بدین ترتیب اژدهاکشی امری عادی است و این‌گونه داستان‌ها نقل می‌کنند که قهرمان چگونه اژدها را می‌کشد و اگر قهرمان شاهزاده خانم را نجات دهد به نشانه قدردانی شاهزاده را به او می‌دهند (رستگار فسایی، ۱۳۷۹، ص. ۲۳). اژدها یکی از رمزآلودترین نمادهای بشری است و غلبه بر آن، یکی از مهم‌ترین مراحل تکامل قهرمانان و پهلوانان حماسی و حتی برخی ایزدان است. در اساطیر هندی، ایندره، رب‌النوع رعد، به‌علت غلبه بر اژدهای سه‌سر (ورتره) موسوم به اژدهای بازدارنده آب‌ها به خدای مطلوب و دها تبدیل شده است (قائمی، ۱۳۸۹، ص. ۳).

اژدها و مبارزه قهرمان با آن، یکی از مهم‌ترین بن‌مایه‌های اسطوره‌ای در قصه‌های عامه است در افسانه‌های مورد بررسی در داستان «حسن خاک‌باز» اژدها دختر پادشاه را در ته چاه حبس می‌کند و کسانی را که برای نجات دختر می‌روند خواب‌بند می‌کند. لیکن، قهرمان داستان موفق به شکست آن و نجات دختر می‌شود: «اژدها آمد که خودش را جمع و جور کند. زد با شمشیر و از کمر دو پله‌اش کرد. گوش و دماغ اژدها را برید و در دستمال بست. آن وقت دختر را به لک ش گرفت و از چاه سر بالا کرد. به سر چاه که رسیدند، دختر گفت حالا چکار می‌کنی؟» (خزاعی، ۱۳۷۹، ج. ۲ / ص. ۱۷۴). همچنین، در داستانی دیگر با عنوان «ممد نامدار» اژدهایی آب را روی اهالی بسته و فقط در صورتی که روزی یه گرده نان، یک شتر، یک بشقاب برنج و یک شاهزاده خانم بخورد، هنگام خوردن غذا جلوی آب را باز می‌کند. قهرمان / ممدنامدار با اژدها رویاروی می‌گردد: «آینه و ممد نامدار رفتند به دهان اژدها. دو تا شمشیر از دو طرف اژدها را بریدند، تا به دم اژدها رسیدند. اژدها مرد و ممد نامدار از شدت بو و گرما از هوش رفت» (خزاعی، ۱۳۸۲، ج. ۷ / ص. ۳۰۴). با توجه به نشانه‌هایی چون آب، اژدها، خشک‌سالی در این دو قصه، ارتباط آن با ایزد باران «تیشتر» آشکار می‌شود. در واقع، قهرمانان این قصه‌ها نماد تیشتر هستند که به مبارزه با پوشه (دیو خشک‌سالی / اژدها) می‌پردازد و می‌تواند آب (یعنی زن) را آزاد سازند. در منابع اساطیری، تیشتر نیروی نیکوکاران است که با دیو پوشه درگیر می‌شود. دیو پوشه دیو خشکی و تباه‌کننده زندگی، آب را زندانی ساخت. تیشتر به یاری مینوی خرد و با همکاری ایزد باد، آب را به بالا راند و به یاری ایزد برز (پام نبات) و فروهر نیکوکاران و به یاری ایزد هوم و بهمن امشاسپند با این دیو جنگید (رستگار فسایی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۷؛ آموزگار، ۱۳۸۷، ص. ۲۴؛ اسماعیل پور، ۱۳۸۱، ص. ۸۷).

پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران

۵. نتیجه

در پژوهش حاضر، پیکرگردانی‌های موجود در ۷۹ قصه از چهار جلد از افسانه‌های خراسان بررسی شد که ۱۶۵ مورد پیکرگردانی یافت شد. این پیکرگردانی‌ها را می‌توان به صورت: گفت‌وگوی انسان با حیوانات، گفت‌وگوی حیوانات با یکدیگر، پیکرگردانی اشیا به هیئت انسان، حیوان و پیکرگردانی اشیای سخنگو، پیکرگردانی انسان به حیوان و بالعکس، پیکرگردانی گیاه به انسان و بالعکس، گفت‌وگوی انسان با پدیده‌های طبیعی، پیکرگردانی تصنعی انسان، پیکرگردانی موجودات غیرانسانی به انسان و حیوان طبقه‌بندی کرد. ذیل هر دگردیسی کارکرد بن‌مایه‌های اسطوره‌ای بازنمایی شده است. در پیکرگردانی حیوانات سخنگو، حیواناتی چون شیر، مار و اسب از بن‌مایه اسطوره‌ای برخوردارند. شیر نماد مرگ است و پیروزی قهرمان بر شیر نشانه حیات مجدد و غلبه بر مرگ است. مار نماد گنج و یاریگر قهرمان در دست یافتن به ثروت و مکتب است. همچنین، بازتاب خدا - مار و یا نگاهبانی مار از ایزدبانوان است. اسب نماد فتح است و صاحبش را به پیروزی می‌رساند. در پیکرگردانی جمادات به انسان، نی و آینه از بن‌مایه اسطوره‌ای برخوردارند. نی نماد تقدس و غیب‌آموزی است و آینه نماد فرزاندگی و پیشگویی. در دگردیسی اشیایی چون چوب، سنگ، پلته (فیتله) به انسان نیز در تبدیل چوب (گیاه) به انسان بن‌مایه‌های اسطوره‌ای گیاه‌تباری و میل به جاودانگی مشاهده می‌شود. در پیکرگردانی انسان به حیوان، در مواردی چون تبدیل آدمی به خروس و شغال، نماد پایان یافتن شرارت، و تبدیل شدن آدمی به کبوتر، نماد حیات است و تبدیل کبوتر به دختر در کنار چشمه یادآور ایزدبانوی آناهیتاست که الهه باروری و برکت بوده است. پیکرگردانی انسان به گیاه (مانند نی و گل) و تبدیل گیاه به انسان (هنداونه و انار) از بن‌مایه اسطوره‌ای گیاه‌تباری حکایت می‌کند. در تغییر شکل

موجودات غیرانسانی مانند دیو، پری و اژدها به انسان و حیوان انعکاسی از باورهای اسطوره‌ای ایران باستان است که طبق آن دیو و پری موجودی اهریمنی و اژدها عامل خشک‌سالی و قحطی است.

پی‌نوشت‌ها

1. Abrams
2. motif

منابع

- آبرامز، م. ه. (۱۹۱۶). فرهنگ اصطلاحات ادبی. ترجمه م. شهسواری (۱۳۹۴). ناشر: خدمات فرهنگی کرمان.
- آموزگار، ژ. (۱۳۸۷). تاریخ اساطیر ایران. تهران: سمت.
- اسماعیل‌پور، ا. (۱۳۹۳). اسطوره بیان نمادین. تهران: سروش.
- اسماعیل‌پور، ا. (۱۳۸۱). تیرما، سیزده‌شو (جشن تیرگان) و اسطوره تیشتر. نامه علوم انسانی، ۱، ۷۷-۹۹.
- الیاده، م. (۱۹۴۹). رساله در تاریخ ادیان. ترجمه ج. ستاری (۱۳۷۲). تهران: سروش.
- الیاده، م. (۱۹۶۳). چشم‌اندازهای اسطوره. ترجمه ج. ستاری (۱۳۹۲). تهران: توس.
- الیاسی، ر.، و محمودی، م. (۱۳۹۶). نمادشناسی حیوانات در کتاب طرب‌المجالس. متن‌شناسی ادب فارسی، ۴، ۵۷-۷۰.
- اوستا (۱۳۷۱). گزارش و پژوهش. ج. دوستخواه. تهران: مروارید.
- بزرگ‌بیگدلی، س.، و فتحی، ز. (۱۳۹۶). بررسی و تحلیل مرگ و زندگی انسان نخستین، حیوان (گاو) و گیاه در اساطیر ایران از منظر نمادگرایی با تکیه بر شاهنامه فردوسی. متن‌شناسی ادب فارسی، ۲، ۳۷-۴۸.
- بهار، م. (۱۳۹۱). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: آگه.

- پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در *افسانه‌های خراسان*... فاطمه زمانی و همکاران
 بهار، م. (۱۳۷۷). *از اسطوره تا تاریخ*. تهران: چشمه.
- پارسا، س. ا. (۱۳۹۴). بن‌مایه‌های اسطوره‌ای حکایت خیر و شر در هفت پیکر نظامی. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۳۸، ۴۱-۵۶.
- پارسانسب، م. (۱۳۸۸). بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها، کارکردها و... *نقد ادبی*، ۵، ۷-۴۰.
- پورداد، ا. (۱۳۹۲). *وندیداد*. تهران: کتاب سبز.
- پورداد، ا. (۱۳۷۷). *یشت‌ها*. تهران: اساطیر.
- جبارہ ناصرو، ع. (۱۳۹۹). تبیین و تحلیل بن‌مایه‌های اساطیری در قصه درخت زندگی. *فرهنگ و ادبیات عامه*، ۳۱، ۹۷-۱۲۰.
- جابر، گ. (۱۹۶۱). *کتاب فرهنگ سمبل‌ها، اساطیر و فولکلور*. ترجمه م. ر. بقاپور (۱۴۰۰). تهران: اختران.
- حرمتی، ح.، و آذربزین، ا. (۱۳۹۸). تحلیل انگاره اسطوره‌ای پیکرگردانی در افسانه‌های عامیانه خراسان. *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی*، ۴۰، ۱۳۹-۱۶۳.
- حسینی، م.، و پورشعبان پیربازاری، س. (۱۳۹۱). دلایل پیکرگردانی در داستان‌های هزارویک‌شب. *متن‌پژوهی ادبی*، ۵۲، ۳۷-۶۴.
- خادمی کولایی، م. (۱۳۸۶). جستاری در باب اسطوره‌ها و نمادهای نباتی. *بیک نور*، ۱، ۳-۲۱.
- خالقی‌بابایی، ع.، کزازی، م.ج.، و بشیری، م. (۱۴۰۰). دگردیسی داستان اسطوره‌ای فریدون در داستان عامه‌شاهزید برپایه نشانه‌شناسی نمادهای اسطوره‌ای. *فرهنگ و ادبیات عامه*، ۳۷، ۷۳-۹۹.
- خزاعی، ح. ر. (۱۳۷۹). *افسانه‌های خراسان*. جلد دوم. مشهد: ماه‌جان.
- خزاعی، ح. ر. (۱۳۷۹). *افسانه‌های خراسان*. جلد سوم. مشهد: ماه‌جان.
- خزاعی، ح. ر. (۱۳۸۰). *افسانه‌های خراسان*. جلد پنجم. مشهد: ماه‌جان.
- خزاعی، ح. ر. (۱۳۸۲). *افسانه‌های خراسان*. جلد هفتم. مشهد: ماه‌جان.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۱، شماره ۵۰، خرداد و تیر ۱۴۰۲

ذبیح‌نیا عمران، آ. (۱۳۹۵). پیکرگردانی در افسانه‌های جواهرالاسمار. فرهنگ و ادبیات عامه، ۸، ۷۱-۹۰.

ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۴). زبان و ادبیات عامه ایران. تهران: سمت.

رستگارفسائی، م. (۱۳۸۳). پیکرگردانی در اساطیر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رستگارفسائی، م. (۱۳۷۹). ازدها در اساطیر. تهران: توس.

سعادت، م. (۱۳۹۸). تحلیل نقش مثبت دیوها در اوسنه‌های عامیانه خراسان بزرگ. ادبیات و زبان‌های محلی ایران زمین، ۴، ۲۷-۴۴.

سلطانی، پ.، کهدوی، م.ک.، و خدادای، م. (۱۳۹۷). پیکرگردانی در منظومه‌های فارسی حماسه رامایانا. جستارهای زبانی، ۲۰۱، ۷۷-۱۰۱.

شوالیه، ژ. و گبریان، آ. (۱۹۶۹). فرهنگ نمادها (هفت جلدی). ترجمه س. فضائی (۱۳۸۴). ج ۱. تهران: جیحون.

صادقی سهل‌آباد، ز.، و عبدلی، م. (۲۰۱۹). اسب در ادبیات فارسی و روسی. هنر زبان، ۲، ۷-۲۴.

صرفی، م. ر.، و طاهری، ف. (۱۳۹۱). پری در دیوان بیدل دهلوی. مطالعات ایرانی، ۲۱، ۲۰۷-۲۲۲.

طاهری، ص. ا. (۱۳۹۴). بازگونی مفهوم یک نماد (بررسی کهن‌الگوهای مار در ایران و سرزمین‌های همجوار). هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۲، ۲۵-۳۶.

عالی، ف. (۱۳۹۰). مار در اساطیر و ادبیات فارسی. بهارستان سخن، ۱۷، ۱۱۵-۱۳۰.

عامری، ز.، و پناهی، م. (۱۳۹۴). بازتاب نماد آینه در عرفان و اسطوره با تکیه بر بندھشن و مرصادالعباد. ادبیات عرفانی، ۱۳، ۱۴۳-۱۷۴.

کریستین سن، آ. (۱۹۱۸). نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایران. ترجمه ژ. آموزگار و ا. تفضلی (۱۳۸۹). تهران: چشمه.

- پیکرگردانی و بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آن در افسانه‌های خراسان... فاطمه زمانی و همکاران
- کریمی، ف. (۱۳۸۶). نگرشی نو به کنده‌کاری‌های صخره‌ای ایران بر مبنای مطالعات میدانی. *باستان‌پژوهی*، ۳، ۲۰-۳۴.
- لانگ، ا. (۱۹۶۷). *قصه‌های پریان کتاب قرمز*. ترجمه ع. ا. خداپرست (۱۳۸۷). تهران: لوک.
- مظفریان، ف. (۱۳۹۱). اسطوره و قصه‌های عامیانه. *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، ۲۸، ۲۰-۴.
- ملاح، خ. (۱۳۴۲). *نی سحرآمیز*. موسیقی، انتشارات هنرهای زیبای کشور، ۳، ۱-۲۴.
- میرصادقی، ج. (۱۳۹۴). *ادبیات داستانی*. تهران: سخن.
- واحد دوست، م. (۱۳۸۷). *نهادینه‌های اساطیری در شاهنامه فردوسی*. تهران: سروش.
- نیبرگ، ه. س. (۱۹۳۸). *دین‌های ایران باستان*، ترجمه س. نجم‌آبادی (۱۳۵۹). تهران: انتشارات مرکزی ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- هوک، س. ه. (۱۹۶۸). *اساطیر خاورمیانه*. ترجمه ع. ا. بهرامی و ف. مزدپور (۱۳۹۱). تهران: روشنگران.
- هینلز، ج. ر. (۱۹۷۳). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ب. فرخی (۱۳۸۳). تهران: اساطیر.
- یاحقی، م. ج. (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادب فارسی*. تهران: فرهنگ.

References

- Aali, F. (2018). Snake in Persian mythology and literature. *Baharestan-e Sokhon*, 17, 115-130.
- Abrams, M. E. (1916). *Dictionary of literary terms* (translated into Farsi by M. Shahsavari, M). Kerman Cultural Services.
- Ameri, Z., & Panahi, M. (2014). Reflection of the symbol of the mirror in mysticism and myth based on Bandheshan and Mursad al-Abad. *Mystical Literature*, 13, 143-174.
- Amouzgar, Zh. (2007). *History of Iranian mythology*. Samt.
- Avesta (1992). *Report and research* (edited by J. Dastkhah). Marwarid.
- Bahar, M. (1998). *From myth to history*. Cheshme.
- Bahar, M. (2011). *A research in Iranian mythology*. Agah.
- Boghorbigdeli, S., & Fathi, Z. (2016). Studying and analyzing the death and life of the first human, animal (cow) and plant in Iranian mythology from

- the perspective of symbolism based on Ferdowsi's Shahnameh. *Textology of Persian Literature*, 2, 37-48.
- Chevalier, J., & Gerbran (1969). *Culture of symbols (seven volumes)* (translated into Farsi by S. Fadaeli). Jihoon.
- Christiansen, A. (1918). *The first man and the first prince in the legendary history of Iran* (translated into Farsi by Zh. Amuzegar and A. Tafzali. Gheshme.
- Eliade, M. (1949). *Patterns in Comparative Religion* (translated into Farsi by S. Sattari). Soroush.
- Eliade, M. (1963). *Perspectives of myth* (translated into Farsi by J. Sattari). Tos.
- Eliasi, R., & Mahmoudi, M. (2016). Symbology of animals in the book of Tarab al-Majlis. *Textology of Persian Literature*, 4, 57-70.
- Harmati, H., & Azarbarzin, A. (2018). Analysis of the mythic image of figure-turning in the folk legends of Khorasan. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts*, 40, 139-163.
- Hinels, J. R. (1973). *Knowledge of Iranian mythology* (translated into Farsi by B. Farrokhi). Asatir.
- Hook, S. E. (1968). *Mythology of the Middle East* (translated into Farsi by A. A. Bahrami, and F. Mazdapour). Roshangaran.
- Hosseini, M., & Pourshaban Pirbazari, S. (2012). Reasons for the transformation in the stories of the thousand and one nights. *Literary Textual Research*, 52, 37-64.
- Ismailpour, A. Q. (2011). Tirma, Sishesu (Tirgan festival) and the legend of Tishtar. *Journal of Humanities*, 1, 77-99.
- Ismailpour, A. Q. (2014). *The myth of symbolic expression*. Soroush.
- Jabareh Nasero, A. (2019). Explanation and analysis of mythological elements in the story of the tree of life. *Folk Culture and Literature*, 31, 97-120.
- Jobz, G. (1961). *The Book of Culture of Symbols, Mythology and Folklore* (translated into Farsi by M. R. Beqapur). Akhtaran.
- Karimi, F. (2007). A new approach to Iranian rock carvings based on field studies. *Archeology*, 3, 20-34.
- Khadimikolaei, M. (2007). An essay on myths and plant symbols. *Paiké Noor*, 1, 3-21.
- Khaleghi Babaei, A., Kezazi, M. J., & Bashiri, M. (2021). Metamorphosis of the mythical story of Fereydon in the popular story of Shahzaid based on

- the semiotics of mythological symbols. *Folk Culture and Literature*, 37, 73-99.
- Khazaei, H. R. (1997a). *Legends of Khorasan*, vol. 2. Mah Jan.
- Khazaei, H. R. (1997b). *Legends of Khorasan*, vol. 3. Mah Jan.
- Khazaei, H. R. (2001). *Legends of Khorasan*, vol. 5. Moh Jan.
- Khazaei, H. R. (2002). *Legends of Khorasan*, vol. 7. Moh Jan.
- Lang, A. (1967). *The red fairy book* (translated into Farsi by A. A. Khodaparast). Lok.
- Mallah, Kh. (1963). Magic reed. *Music, Iran's Fine Arts Publications*, 3, 1-24.
- Mirsadeghi, J. (2014). *Fiction literature*. Sokhn.
- Mozafarian, F. (2011). *Myths and folk tales, mystical literature and cognitive mythology*, 28, 4-20.
- Nyberg, H. S. (1938). *Religions of ancient Iran* (translated into Farsi by S. Najmabadi). Central Iranian Publishing House for the Study of Cultures.
- Parsa, S. A. (2014). The mythological elements of the story of good and evil in seven military figures. *Mystical and mythological literature*, 38, 41-56.
- Parsansab, M. (2009). *Motifs: definitions, types, functions*. *Literary Criticism*, 5, 7-40.
- Purdaud, A. (1998). *Yacht-ha*. Asatir.
- Purdaud, A. (2012). *Vendidad*. Sabz Ketab.
- Rostgarfasai, M. (2000). *Dragons in mythology*. Toos
- Rostgarfasai, M. (2004). Figure-transformation in mythology. Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Saadat, M. (2018). Analyzing the positive role of demons in folk dances of Great Khorasan. *Literature and Local Languages of Iran Zamin*, 4, 27-44.
- Sadeghi Sahlabad, Z., & Abdoli, M. (2019). Horse in Persian and Russian literature. *The Art of Language*, 2, 7-24.
- Sarafi, M. R., & Taheri, F. (2011). Fairy in Diwan Bidel Dehlavi. *Iranian Studies*, 21, 207-222.
- Soltani, P., Kahdavi, M. K., & Khodadai, M. (2017). Figure-transformation in the Persian verses of Ramayana epic. *Search About Language*, 201, 77-101.

- Taheri, P. A. (2014). Revamping the concept of a symbol (examination of snake archetypes in Iran and neighboring lands). *Fine Arts - Visual Arts*, 2, 25-36.
- Vahdoost, M. (2007). *Mythological institutions in Ferdowsi's Shahnameh*. Soroush.
- Yahaghi, M. J. (2007). *The culture of myths and stories in Persian literature*. Farhang.
- Zabihnia Imran, A. (2015). Figure-transformation in the legends of Jawaharlal Asmar. *Folk Culture and Literature*, 8, 71-90.
- Zolfaghari, H. (2014). *Folk language and literature of Iran*. Samt.

